

ПАМ'ЯТНІ ЗНАКИ ЖЕРТВАМ ГОЛОДУ 1932–1933-х РОКІВ У РОСІЇ: РЕГІОНАЛЬНИЙ, ХРОНОЛОГІЧНИЙ ТА ІДЕОЛОГІЧНИЙ ВИМІРИ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ

Аналізується політика Російської Федерації щодо вшанування пам'яті жертв померлих від голоду на початку 1930-х рр. Доведено, що Кубань є безумовним лідером (близько 20 пам'ятних знаків) серед регіонів, де жива пам'ять про ті події. За межами Кубані виявлено лише два пам'ятники. Така їхня кількість суперечить твердженню офіційного речника російської історичної науки стосовно Голодомору В. Кондрашина про присутність у кожному російському селі пам'яті про голод початку 1930-х рр. Визначено ідеологічні чинники, що впливають на офіційну політику пам'яті.

Ключові слова: голод 1932–1933, пам'ятні знаки, історична пам'ять, комеморативні практики, РФ, Кубань.

Постановка проблеми. В Україні тематика Голодомору міцно утвердилася в історичній пам'яті та у комеморативних практиках, зокрема, створенням місць пам'яті (понад 5 тисяч) та вшануванням жертв голоду (від маленького дерев'яного хреста на селищному цвинтарі до Національного музею Голодомору-геноциду).

А яким є стан комеморативних практик, пов'язаних із голодом 1932–1933 рр. у Російській Федерації? Наскільки поширена в РФ практика встановлення пам'ятних знаків жертвам голоду? З огляду на твердження російських істориків про ідентичний характер голоду в обох радянських республіках, яким є стан історичної пам'яті росіян про голод крізь призму облаштування місць пам'яті в РФ, присвячених жертвам голоду поч. 1930-х рр.? Яким є відповідний наратив, присутній у публічному інформаційному просторі РФ щодо пам'ятних знаків і наявності чи відсутності зазначеного голоду в історичній пам'яті громадян РФ? Спробуємо знайти відповіді на ці питання.

Аналіз джерел і літератури. Квінтесенцією позиції російської сторони є оцінювання російським істориком В. Кондрашиным думки про голод-геноцид як такої, що є політично мотивованою і блюзнірською ("кошунственной")¹ [21].

Масив російської історіографії, в якому заперечують геноцидний характер голоду 1932–1933 рр. в Україні та його відмінності від загальносоюзного голоду, проаналізований істориком В. Гудзем [10]², допомагає зрозуміти латентний стан маніфестації пам'яті про голод у Росії. Ця ж тенденція простежується у стані усної історичної досліджень із цієї теми і, відповідно, у фактах установлення пам'ятних знаків на пошану померлих від голоду.

Мусимо констатувати, що ця проблематика не перебуває у сфері зацікавлення сучасних російських істориків. Відтак джерельною базою дослідження стали відкриті дані з мережі Інтернет про пам'ятні знаки в РФ, присвячені жертвам голоду поч. 1930-х рр. На ті чи інші аспекти, пов'язані з комеморативними практиками та голодом поч. 1930-х рр., указували окремі російські історики та краєзнавці, зокрема К. Александров [10, с. 920–921], А. Зубов [6], В. Кондрашин [16–18], А. Тараненко [43; 44], Н. Шиловосова [45].

Постановка завдання. Російські історики мають свій погляд на події Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, що йде врозріз із позицією українських істориків. Коротко він зводиться до твердження про "однакову" природу голоду в РСФРР та УСРР, а отже, – і "спільну трагедію народів"; до закидів у політизації українськими науковцями цього питання. Однак звернімо увагу на відсутність у доказовій базі цих тез російських дослід-

ників альтернативного офіційній документації джерела – записів усної історії. Через це варто окремо розглянути питання облаштування в РФ відповідних місць пам'яті й таким чином оцінити присутність у народній пам'яті трагічних подій осені 1932–1933 рр.

Тоді ж якою є російська політика з ушанування жертв голоду? Які регіони мають пам'ятні знаки, присвячені жертвам цього голоду? Коли і за яких обставин вони були встановлені?

Метою статті є аналіз регіональних, хронологічних та ідеологічних меж облаштування місць пам'яті та комеморативних практик на вшанування померлих від голоду поч. 1930-х рр. у РФ.

Виклад основного матеріалу. В одній зі своїх публікацій В. Кондрашин стверджує, що "в кожному російському селі, яке опинилося у зоні голоду, так само, як і в українському, пам'ятали, і досі пам'ятають тридцять третій рік. Не випадково, наприклад, у районному селищі Малая Сердоба Пензенської області жителями встановлено пам'ятний знак – обеліск у пам'ять про жертви тридцять третього року, а на околиці селища на місці масового поховання жертв голоду – православний хрест" [17].

Дійсно, пам'ятник у районному центрі Малая Сердоба було встановлено (див. табл. 4). В описі пам'ятного знаку подано інформацію про те, що тут була братська могила (а таких могил на місцевому цвинтарі кілька) не менше ніж 250 односельчан (кожен четвертий житель села), які загинули від голоду впродовж 1930–1934 рр. [32]. Виникає питання: якщо В. Кондрашин стверджує про живу пам'ять про голод у кожному російському селі, то скільки ще подібних місць скорботи та пам'яті у різних населених пунктах увічнено на території Росії (без Кубані) та окремо на Кубані?

На спеціалізованому сайті Сахаровського центру³ розміщено унікальні електронні бази даних. Серед них – "Пам'ятники і пам'ятні знаки жертвам політичних репресій на території колишнього СРСР". Пошук відомостей, що нас цікавлять, вивели на цифру "0" у першому випадку (крім уже зазначеного поселення Малая Сердоба) та "3" – у Краснодарському краї (із загальної кількості – 893 пам'ятники жертвам політичних репресій, внесені у цей реєстр). У двох випадках установлений пам'ятник одночасно присвячений жертвам політичних репресій і голоду (з формулюваннями "голоду 1930-х рр." та "голодомору"), і лише один – винятково жертвам "голодомору 1933 р." [40].

Одначе база Сахаровського центру виявилася неповною. Подальше заглиблення у тематику збільшило географію комеморативних практик щодо жертв голоду – щоправда, знову-таки, винятково на території Красно-

¹ У цій статті проаналізовано життєвий шлях російського історика і політика, а також еволюцію його поглядів на голод початку 1930-х рр.

² Порівн.: [13].

³ Російська багатофункціональна громадсько-просвітницька організація, створена 1990 р. у пам'ять академіка Андрія Сахарова.

дарського краю. Результати пошуків пам'ятних знаків, присвячених жертвам голоду поч. 1930-х рр. і встановлених на Кубані, подано у табл. 1 (авторство Т. Боряк).

Наступна табл. 2 (авторство Т. Боряк) містить відомості про три пам'ятники на Кубані, про які віднайдено фрагментарні дані, проте верифікувати наявність цих пам'ятників станом на кінець 2020 р. нам не вдалося.

Ще два пам'ятники виявлено на Кубані. Опосередковано вони можуть стосуватися вшанування пам'яті жертв голоду (табл. 3; авторство Т. Боряк).

Як бачимо, на сьогодні на Кубані нам вдалося підтвердити факти встановлення 11 пам'ятників, присвячених пам'яті жертв голоду поч. 1930-х рр., та один, присвячений також жертвам політичних репресій і війн. В останньому випадку період голоду не означено, на відміну від решти пам'ятників, оскільки вони марковані відповідним посвячувальним написом та датами – 1932–1933 рр. (4 випадки) або 1933 р. (3 випадки).

Перший пам'ятник на Кубані споруджено ще 1990 р. у ст. Шкуринській, хоча навіть Сахаровський центр помилково подав дату 1991 р. Загалом чотири з 12 пам'ятних знаків було встановлено, відповідно, у 1990, 1991, 1992 та 1993 рр., наступні два – 2004 р. (ст. Старощербинівська) та, ймовірно, 2005 р. (м. Краснодар). Ще два пам'ятники споруджено у 2015 та 2020 рр. Проте пам'ятний знак 2020 р. є модифікацією хреста, спорудженого раніше, ймовірно, ще в 1990-х рр. Час появи чотирьох пам'ятників (у ст. Журавській, м. Слов'янська-Кубані, с. Новомихайлівське та с. Отрадно-Ольгінське) нам не вдалося з'ясувати. Установлення останнього за часом пам'ятного знаку відбулося до 19 листопада 2020 р., але він стосується жертв політичних репресій, голоду та війн. Тобто виглядає, що остання дата встановлення пам'ятного знаку на вшанування жертв винятково голоду припадає на 2015 р.

У двох районах Кубані (Слов'янському та Гулькевичському) установлено по два меморіальні знаки, про які нам вдалося знайти відомості, в інших районах виявлено по одному пам'ятнику.

Важливу інформацію для розуміння російської політики у сфері історичної пам'яті містять відомості про ініціаторів установлення меморіальних знаків. З 12 одиниць у шести йдеться про ініціативу винятково станицників, тобто місцевих мешканців, які втратили рідних і близьких у голодовій катастрофі, а відтак прагнули віддати данину пам'яті замореним голодом. У чотирьох випадках немає даних про ініціатора, а у двох, від 2020 р., йдеться про підтримку ініціативи мешканців станиць місцевою владою.

Є повідомлення про проблеми, що виникли з пам'ятником у ст. Калинівській. Влада заборонила ставити меморіальний знак у станичному парку, навпроти входу до старого цвинтаря, на якому і було поховано більшість жертв голоду. Натомість пам'ятний знак у вигляді скульптури зажуреної жінки винесено за межі станиці, на новий цвинтар, де є поховання лише кількох десятків (за часом смерті і поховання – останніх) жертв голоду. На пам'ятнику відсутній напис, через що він асоціюється зі скорботою за всіма померлими. До того ж, місцева влада відмовилася внести цей об'єкт до охоронного реєстру пам'ятників культурної спадщини [8].

Про проблему з відмовою щодо взяття російською державою на облік й інших меморіальних знаків, присвячених ушануванню померлих від голоду, згадує кубанська журналістка Н. Шилоносова. Вона стверджує, що до офіційного реєстру внесено лише одиниці таких пам'ятників і жоден із них [принаймні станом на лютий 2018 р. – Т. Б.] не встановлений державою [45].

Її слова підтверджує кубанський краєзнавець А. Тараненко зі ст. Роговської. Він зауважив, що пам'ятники тим, хто помер у боротьбі за встановлення радянської влади та під час Другої світової війни, взяті на державний облік та контроль як об'єкти культурно-історичної спадщини. Натомість пам'ятні знаки, які створюються завдяки приватним ініціативам, такого статусу не мають. За його словами, це відбувається через несприйняття керівництвом країни комеморативних знаків, пов'язаних із голодом поч. 1930-х рр., – вони їм як "кістки в горлі" [43].

У "Переліку" об'єктів культурної спадщини, розташованих на території Краснодарського краю від 2000 р. з понад 8 000 одиниць, унесених до реєстру та локалізованих у понад 40 адміністративних одиницях регіону, нам удалося виявити лише три пам'ятні знаки, пов'язані з голодом 1933 р. – це у ст. Шкуринській, ст. Новоджерелівській та в с. Отрадно-Ольгінському [34].

Важливо підкреслити, що зведені дані про пам'ятні знаки жертвам голоду в Росії (і Кубані зокрема) у публічному інформаційному просторі відсутні, так само як і обізнаність місцевих мешканців щодо їхнього існування. Так, згаданий вище А. Тараненко пише про пам'ятник у ст. Роговській як про другий, на його думку, меморіальний знак, установлений на Кубані [43], хоча наші дані фіксують його як четвертий за часом установлення. Хіба що кілька дописів небайдужих громадян РФ, які цікавляться історією голоду в Краснодарському краю, свідчать про пошуки ними в мережі Інтернет даних про пам'ятні знаки, присвячені вшануванню померлих від голоду поч. 1930-х рр. на Кубані та, на жаль, це лише поодинокі інформаційні знахідки.

Дані, згруповані у табл. 2, викликають запитання. Станом на 2005 р. маємо відомості про існування пам'ятника у м. Краснодар. Проте нам не вдалося виявити будь-які дані про нього наприкінці 2020 р. Навіть популярний туристичний ресурс "TripAdvisor" серед 39 об'єктів м. Краснодар (пам'ятники і статуї) не подає відомостей про меморіальний знак, присвячений жертвам голоду [19]. Схожа ситуація з пам'ятником у ст. Новощербинівській – його зображення можливо побачити лише у презентації школярки (підготовленої у межах Всеросійського конкурсу "Гордість Вітчизни": ювілейні дати Росії у 2013 р.) про історію станиці. Не вдалося верифікувати іншими джерелами й повідомлення про пам'ятний знак у ст. Новоджерелівській, дані про який наведено лише в одній публікації А. Тараненка.

Табл. 3 містить дані про два меморіальні знаки, біля яких можуть практикуватись комеморативні заходи щодо померлих від голоду: сквер пам'яті та каплиця; обеліск на місці братських могил жителів хутора, які загинули в 1933 р. від політичних репресій. У другому випадку, можливо, йдеться про селян, розстріляних більшовицькою владою під час колективізації, про померлих від голоду, або про обидві категорії репресованих.

Якщо ми звернемося до 13 кубанських станиць, занесених на чорну дошку (і де, відповідно, розмах терору голодом був відчутнішим, ніж в інших місцевостях), то виявимо існування пам'ятного знаку у трьох із 13 станиць: Шкуринській Кушівського району, Новоде-рев'янківській Канівського району, Старощербинівській Щербинівського району Краснодарського краю, що безумовно свідчить про присутність на цих теренах історичної пам'яті про події 1932–1933 рр.

Нам складно назвати кількість пам'ятних знаків на вшанування жертв голоду на місцевих російських цвинтарях, оскільки відомості про них не відображаються у російській Вікіпедії, на офіційних вебсайтах районних адміністрацій. Проте, якщо пам'ять про голод, як ствер-

джує В. Кондрашин, присутня у кожному російському селі, то такі дані мали би бути оприлюднені.

Виглядає, що маємо тут або конфлікт офіційної й індивідуальної пам'яті про голод, або ж події 1932–1933 рр. не були настільки травматичними, як в УСРР, і тому не відклались у народній пам'яті як трагічний і всеохоплюючий злам традиційного життя, як масові смерті членів родини й односельчан від голоду. Очевидно, лише цим можна пояснити сьогоднішню відсутність потреби вшанувати пам'ять померлих від голоду родичів та односельчан спорудженням пам'ятного знаку, простір якого став би місцем проведення комеморативних практик.

Для прикладу, візьмемо ст. Надьожная Отрадненського району, що первісно мала змішане російсько-українське населення. За свідченням Олексія Петренка, 1908 р. н., на цвинтарі ст. Надьожної, де в одній ямі поховали 40 людей, "зараз [це і нижченаведені свідчення опубліковані 2009 р. – Т. Б.] поставили пам'ятник" [7, с. 381]. Показово, що офіційні інформаційні ресурси (як відомо, вони є складовою системи творення офіційної пам'яті) щодо цієї станиці подають відомості лише про пам'ятники жертвам "громадянської" і Другої світової війни [14], а також про меморіальну дошку, установлену на честь 60-річчя зняття блокади Ленінграда (!) на стіні станичного музею [24].

Ще одну згадку про пам'ятники на місцях масових поховань наведено у свідченнях Раїси Курини (Гайдарь), 1920 р. н. зі ст. Петровської (Слов'янський район): "Іноді на місцях таких поховань стоять пам'ятники" [7, с. 397]; Олександри Щурової, 1920 р. н. зі ст. Новолабінської (Усть-Лабінський район): "Там одна тільки спільна яма з похованнями. – Т. Б.] означена, люди зробили свої, пам'ятник зробили" [7, с. 416]. А сторінка с. Отрадно-Ольгінське Гулькевичського району у Вікіпедії в переліку восьми монументів, шість із яких пов'язані з Другою світовою війною, не подає пам'ятник жертвам голоду з написом "Пам'ятник односельчанам, які загинули від голодомору в 1933 р." [27].

Загалом, за спостереженнями автора, меморіалізація місць пам'яті про жертви голоду виглядає спорадичною та фрагментарною навіть на Кубані, не кажучи про інші регіони РФ. Кубанський історик А. Рожков пише про перевагу поглиблення дискурсу історичних досліджень фахівцями над меморіалізацією місць пам'яті [39, с. 55]. Проте, на наше переконання, одне з другим тісно пов'язане й переплетене, ба більше, – витікає одне з другого. Установлення пам'ятника дає привід зайвий раз розширити простір залучення людей до комунікативних практик, а відтак – поглибити дискурс, про потребу якого каже російський дослідник.

Повертаючись до тези В. Кондрашина (про "кожне" російське село...), наведеної на початку статті, детальніше представимо дані про пам'ятник жертвам голоду поч. 1930-х рр. на Поволжі (табл. 4). Як бачимо, згаданий В. Кондрашином пам'ятник було встановлено ще 1992 р. за ініціативи місцевого мешканця – сина репресованого вчителя.

Перейдемо до аналізу ідеологічного виміру облаштування місць пам'яті на вшанування жертв голоду. У РФ з 1991 р. днем ушанування пам'яті жертв політичних репресій встановлено 30 жовтня, без згадки про жертв голоду. Останнім не відведено окремого дня жалоби в російському національному календарі. Імовірно, у населених пунктах, що мають пам'ятні знаки на вшанування померлих від голоду, проводиться низка заходів, приурочених до різних дат. Серед них – День вшанування пам'яті жертв політичних репресій, День реабілітації козацтва, День утворення Кубанського козачого

війська тощо⁴. Хоча, ще 2013 р. В. Кондрашин таки знався: йому як історичу та громадянину РФ "соромно іноді за те, що у нас у Росії поки що немає такої політики з увічнення пам'яті мільйонів звичайних селян, які безневинно загинули – росіян, мордві, татар, казахів і т. д. Я свого часу пропонував заснувати в Росії день пам'яті саме селянства. Це є в Україні, і це заслуговує, безумовно, на велику повагу" [11].

Щоправда, нам вдалося знайти відомості про проведення 30 листопада 2019 р. акції, присвяченої пам'яті жертвам голоду, що відбулася в Москві. Як стверджували організатори, подібні заходи пройшли й у інших регіонах РФ, ініціаторами яких виступили російська Партія народної свободи ("Парнас"), заступником голови якої є відомий російський історик А. Зубов, а також представники суспільного руху "Декомунізація"⁵. Учасники, судячи з повідомлень, підкреслили штучний характер голоду-стратотиду, спрямованого проти селянства [6; 22].

Варто порівняти ситуацію із вшануванням пам'яті жертв голоду поч. 1930-х рр. та голоду 1921–1923-х рр. на Поволжі. На початку 1920-х рр. в епіцентрі голодного виру в Росії опинилося м. Самара. Лише 2012 р. з ініціативи містян розпочалися дискусії про встановлення пам'ятника жертвам першого радянського голоду [5]. Розмови велися два роки і на початку 2014 р. дискусія перейшла на рівень збирання коштів на пам'ятник Фрітйофу Нансену – норвезькому мандрівнику, океанологу, одному з організаторів Міжнародної комісії допомоги потерпілим від голоду в Росії [38]. За два місяці пожертви було зібрано (тобто про участь держави у цьому проєкті не йшлося) й у квітні 2014 р. відбулося відкриття пам'ятника (фактично – пам'ятного знаку, розміщеного у скляному кубі, алюзії професійної діяльності Ф. Нансена як полярника) [37].

З ініціативи місцевого депутата пам'ятник Ф. Нансену, чия діяльність спричинилася до порятунку голодуючих Поволжя, було відкрито в жовтні 2017 р. у м. Маркс Самарської області, хоча ідея його спорудження висувалася ще з початку 1990-х рр. Планувалося також додатково відкрити дві меморіальні дошки [26]. У тому ж 2017 р. є згадка про наміри започаткувати в місті поруч із пам'ятником музей Ф. Нансена [23], але даних про здійснення цих планів нам виявити не вдалося. Ще один пам'ятник Ф. Нансену коштом Союзу вірмен Росії і Товариства друзів Норвегії встановлено у Москві 2002 р. Епопея з його відкриттям тривала 12 років, оскільки весь цей час Міністерство культури не знаходило на це коштів [3].

Журналіст А. Бурмістров пише про "стерту" ("можливо, умисно стерту") з колективної пам'яті росіян постать Ф. Нансена, який врятував сотні тисяч жителів регіону, так само як стертого власне й самого голоду поч. 1920-х рр. За твердженням журналіста, у жодному з трьох міст (Саратові, Енгельсі (столиця АСРР Німців Поволжя з 1922 р.) та Марксі) жодній вулиці не надано ім'я цього видатного діяча. Так само, як не вжито жодного заходу з розшуку могил померлих співробітників місії Нансена, які помирали тут від епідемії тифу [3].

Ці два факти, на нашу думку, промовисто свідчать про насадження в суспільній свідомості ідеї превалювання трагедії 1920-х рр. над голодом поч. 1930-х рр., небажання владних структур путінського режиму впускати до простору історичної пам'яті жалоби за жертва-

⁴ Див., наприклад, дані про вшанування жертв голоду в ст. Роговський [43].

⁵ Незареєстрований рух, засновником якого (за іншими даними – координатором) є Дмитрій Ентео (псевд., справжнє прізвище Дмитрій Цоріонов). Наявні в російському сегменті Інтернет дані характеризують його як політичного провокатора.

ми голоду як початку 1920-х рр. (спричиненим погодними умовами), так і 1930-х рр. (спричиненим умисною політикою влади). Масове встановлення пам'ятників Ф. Нансену залишає забутими самих страдників, адже передусім віддається шана лише одній людині, яка врятувала від голодної смерті сотні тисяч росіян.

Зауважимо, що останні кілька років засвідчили тенденцію (вочевидь, за згодою влади) до розширення дискурсу про голод поч. 1920-х рр. Так, 2018 р. опубліковано наукове дослідження місцевого краєзнавця І. Смілевця про багатопланову діяльність дослідника Ф. Нансена; а 2020 р. проведено першу міжнародну конференцію "Великий гуманіст Фрітйоф Нансен. Місія Нансена в Поволжі" [35].

Натомість, тема голоду 1930-х рр., який наступив десятиліття пізніше, такого відгуку в регіоні Поволжя не зустріла. Хоча, за твердженням російських істориків, його мешканці також постраждали від голоду поч. 1930-х рр. Схоже, що трагедія 1920-х рр. для сучасної історичної пам'яті росіян виглядає "безпечнішою", оскільки її можна списати на складні погодні умови, що і спричинили поганий урожай. І навіть у такому трактуванні цей голод дуже обережно імплементується в деформовану історичну пам'ять росіян шляхом меморіалізації постаті саме Ф. Нансена як *героя-рятівника*, а не як *ушанування пам'яті померлих* від голоду.

Маємо ще один приклад недавньої комеморативної практики жертв голоду поч. 1920-х рр., але навіть не безпосередньо у регіоні, охопленому голодом, а там, де люди помирали, намагаючись дістатись безпечнішого, з погляду наявності їжі, місця. 2016 р. в с. Мерекаї Ординського муніципального округу Пермського краю було встановлено пам'ятник на місці братського поховання 20 жертв голоду 1921–1922 рр. Померлі були втікачами від голоду у Поволжі та йшли Бірським трактом на Урал до родичів, чи у пошуках їжі. Пам'ятний знак має вигляд залізного надгробка. Ініціатором установлення виступив голова місцевої ради ветеранів, який ще з дитинства знав про могилу, де ховали приїжджих. Похованих не вносили до офіційних реєстрів, записи вів лише місцевий мулла, однак і ці документи не збереглися [46].

Проте навіть певний мовчазний договір між владою і суспільством стосовно пам'ятання-пригадування голоду поч. 1920-х рр. не призвів до створення музею, пов'язаного з радянськими голодами (1920-х, 1930-х чи другої половини 1940-х рр.). Нам вдалося виявити відомості лише про музей, відкритий ще 1922 р. в Саратові з метою збору пожертв голодуючим. Оскільки тема голоду була надто дразливою для радянської влади, не дивно, що у 1937 р. музей було закрито, а співробітників – репресовано. Нині частина експозиції доступна у місцевому краєзнавчому музеї [41].

Для порівняння, в Україні станом на 2010 р. було облаштовано понад 5 тисяч [15, с. 241–242] місць пам'яті жертв Голодомору⁶. Перший пам'ятний знак установлено 1983 р. за кордоном – у м. Вінніпег (Канада). Перший меморіальний хрест з'явився в Україні, у Харкові ще за часів УРСР, із початком політики "гласності" – 4 жовтня 1989 р. [47, с. 38]. За роки незалежності відкрито Національний музей Голодомору-геноциду, нині триває будівництво його другої черги.

Установлення пам'ятних знаків в Україні не пройшло непоміченим і для А. Зубова. У контексті дослідження Голодомору в Україні та засудження злочинів комуністичного режиму він указує на той факт, що "в Україні чи не

в кожному селі, яке постраждало від голодомору, зараз стоїть пам'ятник, на якому перераховано імена тих, хто загинув у ті страшні роки"; у цьому російський історик не вбачає жодних загравань з історичною пам'яттю [6].

Повертаючись тут до тези В. Кондрашина про присутність в історичній пам'яті росіян голоду поч. 1930-х рр., зазначимо, що принаймні з погляду політики пам'яті, втіленої у меморіалізації місць поховань жертв від голоду, історична пам'ять українців про голод 1932–1933 рр. є незрівнянно інклюзивнішою та репрезентативнішою.

Кубанські краєзнавці, на відміну від своїх колег з інших російських регіонів, переймаються питанням відсутності в інформаційному просторі й історичній політиці держави пам'яті про голод [45]. Так, А. Тараненко з жалем констатує, що [принаймні станом на 2010 р. – Т. Б.] "на Кубані голодомор 1933 року перетворили негласно на державну таємницю, що охороняється особливо пильно" [44].

Пояснення такого ставлення до голоду поч. 1930-х рр. у РФ лежить у кількох площинах. Передусім не можна не помітити присутній у російському інформаційному просторі агресивний наратив "великої" перемоги у Другій світовій війні, покладений в основу нації-творення. Такий ухил у реконструйований та укорінений у свідомості громадян, відповідно до сучасних потреб російської державної політики, міф про війну призвів до того, що наратив голоду поч. 1930-х рр. існує на маргінесі комеморативних практик і наукового дискурсу. Так, ушанування жертв витіснено на Кубань, а будь-яка дискусія перебивалась тезами про "спільну трагедію" та "політизацію" питання українськими істориками. З боку російської держави виглядає логічнішим підкреслювати велич "своєї" перемоги у Світовій війні, так само як шанувати її жертви (згадаємо тут культивування пам'яті про голод у блокадному Ленінграді), ніж акцентувати увагу на трагічних подіях 1930-х рр., учинених тим самим режимом, що згодом святкував перемогу.

З іншого боку, потужний рух зі встановлення пам'ятних знаків в Україні, переосмислення істориками та за їхньою допомогою українцями тоталітарного минулого викликав різкий спротив російських істориків. В. Кондрашин прямо каже про політику, коли йдеться про Голодомор узагалі [16]. А. Тараненко, хоча і бідається через недостатність, порівняно з Україною, рівень академічних досліджень голоду в Росії, пише про "політичну суперечку" з президентом України В. Ющенком, який підкреслює "національний характер голоду" [43]. К. Александров вважає, що "мільйонні жертви колективізації в Україні будуть використані лише для політичних маніпуляцій та русофобських міфів" [10, с. 920–921].

Дивно, що в ході дискусій довкола пам'ятника на вшанування жертв голоду 1920-х рр., прив'язаного до постаті Ф. Нансена, не виникало питання про вшанування пам'яті жертв голоду 1930-х рр., який був спільною трагедією народів СРСР, за твердженням В. Кондрашина та інших істориків, які повторюють цю тезу у своїх працях. Адже другий голод був за часом ближче до сьогодення і повинен був би мати відлуння в інформаційному просторі через існування в історичній пам'яті. Проте голод, що стався хронологічно десятима роками раніше, безпосередні свідки якого не дожили до початку ХХІ ст., спричинив дискусію та навіть рух до "матеріалізації" цієї теми у конкретному меморіальному просторі. У чому ж полягають витоки цього явища? Можливо, в тому, що на цих теренах із початку 1930-х рр. повсюдне голодування миського і сільського населення мало відносно рівний характер, без настільки різких злетів голодувань і смертності. Відтак ці події не відклалися в історичній пам'яті як катастрофічні, як такі,

⁶ За уточненими даними, люб'язно наданими співробітником Українського інституту національної пам'яті, Віталієм Огієнком, станом на 2020 р. є дані про існування близько 7 тис. пам'ятних знаків.

що змінили життя родини та її склад назавжди, – як це трапилось в УСРР на зламі 1932–1933 рр. Сюди додалось і небажання сучасної російської влади інтегрувати у колективну пам'ять росіян згадки про голод як один зі злочинів радянської верхівки проти своїх громадян.

Історик А. Зубов, маючи фахову освіту та досвід роботи з документами радянської епохи, чи не єдиний серед своїх російських колег зважився публічно говорити про Голодомор поч. 1930-х рр. як про обвинувальний вирок комуністичному режиму. Водночас він вказав на парадоксальну ситуацію зі встановлення пам'ятників *організаторам*, а не *жертвам* голоду. Ідеться, зокрема, про святкування на вищому державному рівні річниці створення "ЧК" (тобто радянської служби безпеки), що і була виконавцем голоду [6]. Він підсумовує, що російська влада фактично визнала себе наступником злочинців, яким не потрібна незручна правда про заповідяне зло, ними ж і організоване. На відміну від Росії, Україна змогла розірвати правонаступність із тоталітарним минулим [6]. Про неможливість сучасної російської влади порвати з "радянською історичною традицією" через страх "делегітимізації" говорить і російський історик К. Александров [10, с. 920].

Друга частина відповіді на хаотичну політику пам'яті щодо голоду 1920-х та 1930-х рр. у РФ – це острах використання голоду для самоідентифікації кубанських козаків, що дозволить їм говорити про свою окремішність від росіян. Тема геноциду козацтва може бути використана для дестабілізації ситуації не лише на Півдні Росії, але й на решті території, для створення підґрунтя для вимог окремої території для окремого народу – "козаків". Тому РФ повинна працювати над створенням "іміджу" козаків як патріотів, опори і захисників російської держави, здатних захистити її цілісність [4].

Враховуючи вказану аргументацію, голод поч. 1930-х рр. є безумовно незручним для влади, бо створює підґрунтя для сумнівів щодо лояльності козаків до сучасної російської держави. Ми не бачимо прагнення вносити до інформаційного простору теми голоду, навпаки – вона витісняється на маргінес. Біля станичних пам'ятних знаків жертвам голоду наразі дозволяють правити поминальні служби, але офіційно ці події широко не висвітлюються. Ми бачимо в цьому намагання обмежити пам'ять про голод регіоном Кубані, так само як нав'язливе повторення тези про "спільну трагедію радянського народу".

Висновки. Якщо говорити про кількісні параметри облаштування місць пам'яті в РФ на вшанування жертв голоду 1932–1933 рр., то нами було виявлено та верифіковано існування на Кубані 12 пам'ятних знаків, пов'язаних із голодом; існування трьох не вдалося підтвердити даними з інших джерел; два опосередковано стосуються померлих від голоду. За межами Кубані йдеться про пам'ятник і хрест на місцевому цвинтарі в одному населеному пункті – с. Малая Сердоба Пензенської області РФ.

Установлення пам'ятних знаків у РФ (як виявилось, майже винятково на Кубані) за ініціативою місцевих жителів відбувалось з 1990 р. Кількість пам'ятних знаків у РФ та Україні є неспівставною: близько двадцяти – на Кубані, два – за її межами; понад 5 тис. – в Україні.

Єдине село на Поволжі (тобто за межами Кубані) із пам'ятником і хрестом на цвинтарі жертвам голоду присутнє у наративі В. Кондрашина. Можливо, пам'ятні знаки на цвинтарях і за межами Кубані наявні, але дослідник таких даних не наводить, як і Сахаровський центр, що загалом містить відомості про майже 900 пам'ятних знаків на вшанування жертв репресій.

Маємо багато повідомлень, зокрема, з усної історичних джерел, про саморобні пам'ятні знаки на місцях масових поховань жертв голоду на Кубані. Однак такі

пам'ятники, як і деякі інші, про які траплялись згадки в різних джерелах, на сьогодні ідентифікувати не вдалося. До того ж, немає зведеного реєстру пам'ятних знаків на вшанування померлих від голоду поч. 1930-х рр. на Кубані. Ці фактори підтверджують політику російської держави, спрямовану на витіснення голоду на маргінес історичної пам'яті.

Незважаючи на стан із меморіалізацією трагедії голоду, що у кількісному та регіональному розрізах відстає від українських реалій у сотні разів, російські історики ритуально звинувачують українських колег у "політизації проблеми" та голосливо стверджують про наявність такого самого голоду на російських теренах і загалом у СРСР. При цьому вони не спромоглися продемонструвати не тільки потужні масиви опублікованих по регіонах "класичних" архівних документів та усної історичних джерел, співставних із доробком українських учених, краєзнавців і небайдужих громадян, але й виваженого підходу до облаштування пам'ятних знаків на вшанування померлих від голоду.

На нашу думку, проаналізований стан із комеморативними практиками стосовно жертв голоду поч. 1930-х рр. у РФ є наочним прикладом ідеологізації політики із вшанування пам'яті померлих унаслідок штучного голоду шляхом маргіналізації теми голоду. Адже встановлено, що з 12 пам'ятників принаймні половину (не маємо більше даних) установлено завдяки приватній ініціативі. Стосовно інших тодішніх регіонів СРСР, що базувалися на виробництві зерна, то виявлено згадку лише про один населений пункт, де встановлено пам'ятник (с. Малая Сердоба).

Місцеві кубанські краєзнавці, які тісно контактують із носіями усної історії в регіоні і відчувають розрив між офіційним наративом про голод 1932–1933 рр. та станом комеморативних практик, зокрема, указують на відсутність внесення таких пам'ятних знаків до державних реєстрів. Доводиться констатувати відсутність зведеного реєстру вшанування жертв голоду не лише на загальнодержавному, але й на місцевому рівні. На таку незацікавленість у систематизації даних про комеморативні практики може впливати і відсутність спеціального пам'ятного дня в календарі РФ, присвяченого жертвам голоду. Водночас саме на Кубані продемонстровано ширший спектр залучення календарних дат для вшанування пам'яті померлих від голоду: крім загальнодержавного Дня пам'яті жертв політичних репресій, комеморативні заходи практикують на різні пам'ятні дати, пов'язані із кубанським військом.

Виявлено висновки кількох російських "опозиційних" істориків про нездатність порвати з радянським історичним наративом, що його покладено в основу "nation-building" у РФ. Відповідно, єдиний "безпечний" голод, який "допущено" до простору колективної історичної пам'яті росіян – це голод у блокадному Ленінграді, а до простору регіональної історичної пам'яті (Поволжя) – частково ще й голод поч. 1920-х рр. (частково – бо подія та жертви опинилися у тіні постаті Ф. Нансена та його діяльності із допомоги голодуючим). Однак такий рух на включення до історичної пам'яті принаймні жителів Поволжя голоду 1920-х рр. не спричинив дискусії про голод 1930-х рр. у публічному інформаційному й академічному просторах, пам'ять про який (1930-х рр.), як стверджує В. Кондрашин, жива "у кожному російському селі".

У РФ існує парадоксальна ситуація, коли паралельно співіснують пам'ятники організатору (Сталіну) та виконавцям голоду (чекістам) й одночасно на станичних цвинтарях поминають жертв голоду, ними штучно організованого. Україна ж упровадженням політики декомунізації поступово позбавляється такої подвійної

розділеної самоідентифікації із "жертвами" і "катами", переходячи на сторону "жертв" і засуджуючи "катів".

Сучасні геополітичні інтереси РФ, позиціонування себе нащадками великої могутньої держави не дали змогу поколінню, яке пережило голод, вивільнити свій травматичний досвід. До того ж, його нащадків позбавили можливості вшанувати пам'ять померлих родичів біля спеціально побудованих пам'ятних знаків.

За рядом ознак можна говорити радше про відсутність голоду 1932–1933 рр., ніж про присутність його в історичній пам'яті росіян; певною мірою він присутній в історичній пам'яті жителів Кубані. На це вказує існування пам'ятних знаків, музеїв і дат, комеморативні практики, присутність в інформаційному просторі відповідного

наративу. Мусимо констатувати також чітку і послідовну державну політику в РФ, спрямовану на маргіналізацію тематики голоду; спорадичні ж згадування жертв голоду маніпулятивно "ховаються" серед постраждалих від репресій і загиблих під час "Великої вітчизняної" війни.

Подальшими напрямками дослідження вказаної проблематики можна вважати з'ясування співвідношення масивів записаних та оприлюднених усноїсторичних свідчень про голод поч. 1930-х рр. з офіційною російською політикою пам'яті. Також потребують уточнень кількісні та регіональні параметри відповідних пам'ятних знаків у РФ. Важливо також провести порівняльний аналіз з українськими вимірами комеморативних практик Голодомору.

Таблиця 1

Пам'ятники, присвячені жертвам голоду 1932–1933 рр. на Кубані (сучасний Краснодарський край)

№	Дата встановлення	Населений пункт (станція)	Район Краснодарського краю	Ініціатор та місце встановлення	Зовнішній вигляд та написи на пам'ятному знакові
1	1990 [1: 45]; 27.07.1991 [30]	ст. Шкуринська	Кущевський район	Ініціатива станичників	Стела; "Погибшим во время голода и необоснованных репрессий 30-х годов" [45]
2	1991	ст. Поповічевська (тепер – Калинівська)	Калинівський район	Ініціатива старожилів-станичників; за межами станиці, на новому цвинтарі, де поховано не переважну кількість жертв голоду, а кілька десятків жертв, які були останніми, хто помер від голоду	Скульптура; "Скорбящая мать – памятник семи тысячам жертв голодомора 1932–1933 гг.". Назва авторська, оскільки на пам'ятнику не зазначено, кому він присвячений, та кількість жертв [8]
3	1992	ст. Новодерев'янківська	Канівський район	Саморобний; ініціатива козаків	Хрест і плита; "Царствие небесное и вечный покой рабам Божиим, православным христианам, безвинно умученным в годы Голодомора. На этом месте в 1932–1933 гг. упокоились 7000 жителей станицы Новодеревьянковской" [45]
4	1993	ст. Роговська	Тимашовський район	Приватна ініціатива [43]; станичний цвинтар	Хрест і табличка; "Невинным жертвам сталинских репрессий, заморенных голодом в 1933 г. От козаков станицы" [44]
5	2004	ст. Старощербинівська	Щербинівський район	Приватна ініціатива; кошти станичників та підприємців; на місці старого цвинтаря, де були поховані жертви голоду; проект М. Вівчаря	Хрест і чотири плити з написами; "Упокой, Господи, души невинно убиенных и замученных голодомором в 1932–1933 гг.", "Вспомни, Господи, что над ними совершилось. Призри и посмотри на поругание наше", "Упаси, Господи, нас от братоубийства всякого и спаси нас от беспам'ятства", "Прости нам, Господи, за убийство рабов твоих и братьев наших. Прости и помоги восстановить славу Твою!" [20] ⁷
6	24.07.2015	ст. Ясенська	Сйський район	Цвинтар; Приватна ініціатива місцевої жительки та її власні кошти	Стела з плит двох кольорів; на одній викарбувано зображення хрестів, на іншій – напис: "Боль, застывшая во времени; Простите, что мы не сохранили в памяти ваши имена". 73 прізвища померлих від голоду [12; 48]
7	30.03.2020	ст. Іркліївська	Виселковський район	Виготовлений місцевим майстром Є. Богородовим; адміністрація надала підтримку	П'ятиметровий залізний хрест, який замінив дерев'яний [33]
8	Не виявлено	ст. Журавська	Кореновський район	Нема даних про автора, скульптора й ініціатора	Пам'ятний хрест на алеї і пам'ятна табличка; "Поклонный крест в память о жителях ст. Журавской и хут. К.[азаче]-Малеваного, умерших от голода в 32–33" [36]. Стан поганий: залито фарбою і місцями затерто, текст ледве читається
9	19.11.2020	пос. Совхозный (рос.)	Слов'янський район	Влада допомагала у встановленні	Хрест на камінні й табличка; "Светлая память казакам, всем землякам – жертвам политических репрессий, голода и войн. От благодарных потомков..." [25]
10	Не виявлено	Слов'янськ-на-Кубані	Слов'янський район	Нема даних про автора й ініціатора	Каміння з табличкою з написом; "Жертвам голода" [42]
11	Не виявлено	с. Новомихайлівське	Гулькевичський район	Нема даних про автора й ініціатора; цвинтар	"Памятник погибшим в голодный 1933 г." [34]
12	Не виявлено	с. Отрадн-Ольгінське	Гулькевичський район	Нема даних про автора й ініціатора	"Памятник односельчанам, погибшим от голодомора в 1933 г." [31; 34].

⁷ Розділ із книги "100 лет с правом переписки", що готується до друку видавництвом "Петербург–XXI век". Автор – Григорій Іюффе, політичний діяч анексованого Російською Федерацією Криму, незмінний голова Громадської палати Республіки Крим (червень 2014 – листопад 2020 рр.); 2015 р. Прокуратурою АРК (Київ) порушено кримінальну справу проти Г. Іюффе за підозрою у державній зраді.

Таблиця 2

**Пам'ятники жертвам голоду на Кубані, існування яких станом на листопад 2020 р.
не підтверджено даними з мережі Інтернет**

№	Дата встановлення	Населений пункт	Район Краснодарського краю	Відомості про пам'ятний знак (напис)
1	Станом на 2005 р. існував	м. Краснодар		"Погибшим от голода и необоснованных репрессий в 1930-е годы" [29]. На сьогодні даних про пам'ятник не виявлено
2	1998	ст. Новоджерелівська	Брюховецкий район	Приватна ініціатива, згадка у публікації А. Тараненка. Він називає це капличкою. Хоча це пам'ятник у вигляді двох меморіальних табличок, над верхньою з яких розташовано дзвін. Напис на верхній стелі: "Поклонись светлой памяти наших станичников, без вины погибших в 1936 и умерших от голода в 1933 году. Мир их праху". На нижній плиті напис: "В мире есть царь. Этот царь беспощаден. Голод назвали ему" [43] (з вірша Ніколая Некрасова "Железная дорога", 1864 р.)
3	Не виявлено	ст. Новощербинівська	Щербинівський район	Пам'ятник жертвам голодомора і репресій в ст. Новощербинівской [28]. На сьогодні даних про пам'ятник не виявлено

Таблиця 3

Пам'ятники, опосередковано присвячені жертвам голоду на Кубані

№	Дата встановлення	Населений пункт	Район Краснодарського краю	Ініціатор і місце встановлення	Зовнішній вигляд і написи на пам'ятному знакові
1	2011	ст. Отраденська	Отраденський район	Колишній цвинтар	Сквер пам'яті, каплиця на честь Георгія Победоносця [9]
2	Не виявлено	хутір Бєлий	Ленінградський район	Обеліск з бетону і мармурової крихти	"Братские могилы жителей хутора, погибших от политических репрессий в 1933 г." [2]. На сьогодні даних про пам'ятник не виявлено

Таблиця 4

Пам'ятник жертвам голоду 1932–1932 рр. за межами Кубані

№	Дата встановлення	Населений пункт	Регіон	Ініціатор і місце встановлення	Зовнішній вигляд і написи на пам'ятному знакові
1	1992	с. Малая Сердоба	Пензенська обл., РФ	Горський цвинтар, місце масового поховання жертв голоду; установлений за ініціативою сина репресованого учителя Костянтина Долгого – Микола Костянтиновича	Стела з православним хрестом, установлена на місці братської могили не менше ніж 250 жителів села, які померли від голоду поч. 1930-х рр. "Здесь покоится прах умерших от голода в СССР" [32]

Список використаної літератури

- Администрация Шкуринского сельского поселения Кушевского района Краснодарского края: официальный сайт [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-1> (дата звернення 30.12.2020).
- Братские могилы жителей хутора, погибших от политических репрессий в 1933 г. // Памятники жертвам политических репрессий на территории бывшего СССР; составлена Сахаровским центром [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-2> (дата звернення 30.12.2020).
- Бурмистров А. Перед лицом истории. 10.05.2017. Сайт "Волга Фото". / А. Бурмистров [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-3> (дата звернення 30.12.2020).
- В Краснодаре состоялась презентация спорной книги о "геноциде казачества". 24 декабря 2017 г. // Информационное агентство "Красная весна" [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-4> (дата звернення 30.12.2020).
- В парке Щорса могут установить памятник жертвам голода. 4 апреля 2012 г. // Сетевое издание "63ру" [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-5> (дата звернення 30.12.2020).
- Владимиров В. Голодомор в СССР: трагедия, преданная забвению в России. 30 ноября 2019 г. Интервью с Андреем Зубовым / В. Владимиров // Голос Америки [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-6> (дата звернення 30.12.2020).
- Голод на Кубани: 1932–1933 гг. Полевые материалы Кубанской фольклорно-этнографической экспедиции Научно-исследовательского центра традиционной культуры ГНТУ "Кубанский казачий хор" // Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 гг. Материалы науч.-практ. конф. / под ред. Н. И. Бондаря, О. В. Матвеева. – Краснодар : типография "Плехановец", 2009. – С. 336–442.
- Голодомор в станице Поповичевской: 1932–1933 гг. [Электронный ресурс] // Сайт станицы Калининской. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-7> (дата звернення 30.12.2020).
- Горелов А. Горькой памяти страницы [Электронный ресурс] / А. Горелов // Отраденское районное общество историков-архивистов во имя святого преподобного Нестора Летописца. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-8> (дата звернення 30.12.2020).

- Гудзь В. Голодомор в Україні 1932–33 роки у науковій літературі Російської Федерації / В. Гудзь // Історіографія Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. – Мелітополь, 2019. – С. 885–945.
- Дмитриев С. Виктор Кондрашин: стыдно, что в России нет политики по увековечению памяти безвинно погибших. 29.11.2013 [Электронный ресурс] / С. Дмитриев // Интервью русской редакции RFI. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-9> (дата звернення 30.12.2020).
- Ейчанка установила памятник жертвам голодомора. 24 июля 2015 г. [Электронный ресурс] // Сетевое издание "ЮгTimes". – Режим доступа: <https://yugtimes.com/news/11624/> (дата звернення 30.12.2020).
- Заперечення Голодомору в Україні російськими істориками [Електронний ресурс] // Голодомори в Україні (1932–1933 рр.). Електронний корпус документів (2004–). Інститут історії України НАН України. – Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/project/0000006> (дата звернення 30.12.2020).
- "К юбилею станицы Надежной Отраденского района отремонтируют местный парк". 30 сентября 2020 г. [Электронный ресурс] // Сетевое издание "Информационный портал "Кубань 24". – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-10> (дата звернення 30.12.2020).
- Касьянов Г. Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х) / НАН України. Інститут історії України. – К. : Наш час, 2010. – 271 с.
- Кондрашин В. Выступление на Международной конференции "Украина и Россия: история и образ истории". 4 апреля 2008 г. [Электронный ресурс] / В. Кондрашин // Институт Европы РАН; Центр украинистики и белорусистики исторического факультета МГУ; Институт славяноведения РАН. – Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/obrukr-golod.htm> (дата звернення 30.12.2020).
- Кондрашин В. Голод 1932–1933 годов – общая трагедия народов СССР [Электронный ресурс] / В. Кондрашин // Известия Пензенского государственного педагогического университета им. В.Г. Белинского. Гуманитарные науки. – 2009. – № 11(15) – С. 118. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-11> (дата звернення 30.12.2020).
- Кондрашин В. Трагедия 1932–1933 гг. в поволжской деревне в памяти народной [Электронный ресурс] / В. Кондрашин // Записки краеведов. Сб. материалов. – Пенза: ПГПУ им. В.Г.Белинского, 2004. – Вып. 2. Ч. 2. – С. 83–100.

19. Краснодар: Памятники и статуи [Электронный ресурс] // TripAdvisor LLC. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-12> (дата звернення 30.12.2020).
20. Кубань советская: от рассказывания к "чёрным доскам" [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-13> (дата звернення 30.12.2020).
21. Кульчицкий С. Кондрашин Виктор Викторович / С. Кульчицкий // Энциклопедия истории Украины. Дополнительный том 2. – К., 2021 [Готується до друку]. На правах рукопису.
22. Мэрия Москвы согласовала акцию памяти жертв массового голода в СССР. 28 ноября 2019 г. [Электронный ресурс] // Международная информационная группа "Интерфакс". – Режим доступа: <https://www.interfax.ru/moscow/686004> (дата звернення 30.12.2020).
23. Музей и памятник Фриггофу Нансену. 11 октября 2017 г. [Электронный ресурс] // Сайт "Мега-Маркс". – Режим доступа: <http://megamarx.ru/21935/> (дата звернення 30.12.2020).
24. Надеженское сельское поселение. История основания станции Надежной [Электронный ресурс] // Информационный портал МО Отрадненский район "Отрадная.RU". – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-14> (дата звернення 30.12.2020).
25. Нестерова А. Сегодня в поселке Совхозном открыли памятник жертвам политических репрессии, голода и войны. 19 ноября 2020 г. [Электронный ресурс] / А. Нестерова // Сетевое издание (сайт) общественно-политической газеты Славянского района "Заря Кубани". – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-15> (дата звернення 30.12.2020).
26. Открыт памятник полярнику и спасителю голодающих Нансену. 17 октября 2017 г. [Электронный ресурс] // ИА "СаратовБизнесКонсалтинг" (СарБК). – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-16> (дата звернення 30.12.2020).
27. Отрадн-Ольгинское сельское поселение [Электронный ресурс] // Википедия. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-17> (дата звернення 30.12.2020).
28. Памятник жертвам голодомора и репрессий в станице Новоцериновской. Презентация к уроку кубановедения. К 80-летию Голодомора на Кубани (2013) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://en.ppt-online.org/444110> (дата звернення 30.12.2020).
29. Памятник жертвам голодомора и репрессий: г. Краснодар [Электронный ресурс] // Памятники жертвам политических репрессий на территории бывшего СССР. Составлено Сахаровским центром. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-18> (дата звернення 30.12.2020).
30. Памятник жертвам политических репрессий и голода 1930-х гг.: ст. Шкуринская Кушевского района [Электронный ресурс] // Памятники жертвам политических репрессий на территории бывшего СССР. Составлено Сахаровским центром. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-19> (дата звернення 30.12.2020).
31. Памятник односельчанам, погибшим от голодомора в 1933 г.: с. Отрадн-Ольгинское [Электронный ресурс] // Памятники жертвам политических репрессий на территории бывшего СССР. Составлено Сахаровским центром. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-20> (дата звернення 30.12.2020).
32. Памятный знак жертвам голодомора в 1933 г.: с. Малая Сердоба [Электронный ресурс] // Памятники жертвам политических репрессий на территории бывшего СССР. Составлено Сахаровским центром. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-21> (дата звернення 30.12.2020).
33. Память погибших от голода ирклиевцев увековечили в кресте. 30.03.2020 [Электронный ресурс] // Сайт общественно-политической газеты Выселковского района "Власть советов". – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-22> (дата звернення 30.12.2020).
34. Перечень объектов культурного наследия (памятников истории и культуры), расположенных на территории Краснодарского края: Приложение к Закону от 17 августа 2000 года № 313-КЗ "О перечне объектов культурного наследия (памятников истории и культуры), расположенных на территории Краснодарского края" [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-23> (дата звернення 30.12.2020).
35. Персональный сайт Игоря Смильцева [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://smil.uscoz.ru/> (дата звернення 30.12.2020).
36. Поклонный крест памяти жертв голодомора 1932–1933 годов в станице Журавской [Электронный ресурс] // Виртуальный Кореновск. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-24> (дата звернення 30.12.2020).
37. [Об открытии памятника]. 4 апреля 2014 г. [Электронный ресурс] // Сетевое издание "Progorodsamara" ("Прогородсамара"). – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-25> (дата звернення 30.12.2020).
38. [О сборе средств]. 29 января 2014 г. [Электронный ресурс] // Самарский интернет-журнал "Другой город". – Режим доступа: <https://drugoiгород.ru/nansenmonument/> (дата звернення 30.12.2020).
39. Рожков А. "Мыши съели людей...": память о голоде 1932–1933 годов в откликах на публикации И. И. Алексеенко / А. Рожков // Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г. Материалы науч.-практ. конф. / под ред. Н. И. Бондаря, О. В. Матвеева. – Краснодар : типография "Плехановец", 2009. – С. 48–57.
40. Россия. Список памятников и памятных знаков [Электронный ресурс] // Памятники жертвам политических репрессий на территории бывшего СССР. Составлено Сахаровским центром. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-26> (дата звернення 30.12.2020).
41. Саблина Т. Музей голода [Электронный ресурс] / Т. Саблина // LiveJournal. Користувач dhoooligantk. 22 марта 2018 г. Блог Дениса Жабкина про жизнь, про Саратов, про путешествия. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-27> (дата звернення 30.12.2020).
42. Славянск-на-Кубани, улица Победы, памятник Жертвам голода [Электронный ресурс] // Все дома России. – Режим доступа: <http://krasnodar.vsedomarossii.ru/house/41392> (дата звернення 30.12.2020).
43. Тараненко А. Засекречиваемый голод 1933 года. Открытое письмо Президенту РФ. 24 ноября 2010 г. [Электронный ресурс] / А. Тараненко // Текст Архив ру. Документы, тексты. – Режим доступа: <https://textarchive.ru/c-1508892-pall.html> (дата звернення 30.12.2020).
44. Тараненко А. О возрождении казачества и исторической памяти народа. 03.11.2010 [Электронный ресурс] / А. Тараненко // Персональный сайт А. Ф. Тараненка. – Режим доступа: <http://alfetar.narod.ru/index/0-8> (дата звернення 30.12.2020).
45. Шилоносова Н. Ад в раю. Как в тридцатые годы на Кубани голодали и погибали тысячи людей: материал Нины Шилоносовой. 9 февраля 2018 г. [Электронный ресурс] / Н. Шилоносова // ООО "Югополис". – Режим доступа: <https://www.yugopolis.ru/articles/ad-v-rayu-109508> (дата звернення 30.12.2020).
46. Южакова Т. Шли в "сытый" край. За деревней Мерекаи установили памятник жертвам голодомора. 05.10.2017. [Электронный ресурс] / Т. Южакова // Сайт "Пермский край. Ординский муниципальный район. "Мой район". – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-28> (дата звернення 30.12.2020).
47. Erinnerungsorte an den Holodomor 1932/33 in der Ukraine / Hrsg. von A. Kaminsky; Bearb. von R. Gleinig und R. Heidenreich. – Berlin : Leipziger Universitätsverlag, 2008. – 183 s.
48. Koka-Lermont (Дима-Вова, koka_lermont). Интересный факт в контексте бурного роста русского патриотизма. 03.23.2017 [Электронный ресурс] / Koka-Lermont // LiveJournal. – Режим доступа: <http://bit.ly/BKNUH147-29> (дата звернення 30.12.2020).

References

1. Official Website of the Administration of the Shkurinskoe Rural Settlement of the Kushchevsky District of the Krasnodar Krai. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-1>. [In Russian].
2. Mass Graves of farmstead Residents Who Died from Political Repression. In *Monuments to Victims of Political Repression in the Territory of the Former USSR. Compiled by the Sakharov Center*. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-2>. [In Russian].
3. Burmistrov, A. (2017, May 10). In the Face of History. *Volga Photo Website*. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-3>. [In Russian].
4. A Presentation of a Controversial Book about the "Genocide of the Cossacks" Took Place in Krasnodar. (2017, December 24). *Red Star Informational Agency*. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-4>. [In Russian].
5. A Monument to Victims of a Famine May be Raised in Shchors Park. (2012, April 4). *63ru Internet Periodical*. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-5>. [In Russian].
6. Vladimirov, V. (2019, November 30). Golodomor in USSR: A Tragedy, Forgotten in Russia. Interview with Andrej Zubov. *Voice of America*. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-6>. [In Russian].
7. Famine of 1932-1933 in Kuban. Field Materials of Kuban Folklore and Ethnographic Expedition of the of the Scientific Research Center for Traditional Culture "Kuban Cossack Chorus". (2009). In N. Bondar, O. Matveeva (Eds.), *Proceedings of Scientific Practical Conference "Historical memory of the People of Southern Russia about Famine of 1932-1933"*. Krasnodar: Plexanovec. Pp. 336-442. [In Russian].
8. Holodomor of 1932-1933 in Popovichevskaya Stanitsa. *Website of Kalininskaya Stanitsa*. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-7>. [In Russian].
9. Gorelov, A. (n. d.). Pages of Bitter Memory. *Otradnensky District Society of Historians and Archivists Named after Saint Nestor the Chronicler*. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-8>. [In Russian].
10. Gudz, V. (2019). Holodomor of 1932-1933 in Ukraine in the Russian Scientific Literature. In: V. Gudz, *Historiography of Holodomor of 1932-1933 in Ukraine*. Melitopol: [s. n.]. Pp. 885-945. [In Ukrainian].
11. Dmitriy, S. (2013, November 29). Viktor Kondrashin: it's a Shame that Russia Has no Policy to Perpetuate the Memory of the Innocent Victims. *RFI*. <http://bit.ly/BKNUH147-9>. [In Russian].
12. A Resident of Yeysk District Settled a Monument to Victims of the Holodomor. (2015, July 24). *YugTimes*. URL: <https://yugtimes.com/news/11624/>. [In Russian].
13. Denial of the Holodomor in Ukraine by Russian Historians. (n. d.). In *Holodomor of 1932-1933 in Ukraine. Electronic Document Corpus (2004–)*. Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. URL: <http://resource.history.org.ua/project/0000006>. [In Ukrainian].
14. "The Local Park will be Repaired by the Anniversary of the Village of Nadezhnaya, Otradnensky District". (2020, September 30). *Informational Portal "Kuban 24"*. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-10>. [In Russian].
15. Kasianov, H. (2010). *Danse macabre: Famine of 1932–1933 in Politics, Mass Consciousness and Historiography (1980's – Early 2000's)*. Kyiv: Our Time. [In Ukrainian].

16. Kondrashin, V. (2008, April 4). Speech at the International Conference "Ukraine and Russia: History and Image of History". *Center for Ukrainian and Belarus Studies of the Faculty of History of the Moscow State University*. URL: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/obrukr-golod.htm>. [In Russian].
17. Kondrashin, V. (2009). Famine of 1932-1933 – Common Tragedy of the Peoples of the Soviet Union. *Bulletin of Penza State Pedagogical University. Humanities*, 11(15), 118. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-11>. [In Russian].
18. Kondrashin, V. (2004). Tragedy of 1932-1933 in the Villages of Volga Region: People's Memory. *Notes of the Local History Experts*, 2(2), 83-100. [In Russian].
19. Krasnodar: Monuments and Statues. *TripAdvisor LLC*. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-12>. [In Russian].
20. Soviet Kuban: from Decossackization to "Blacklisting". (n. d.). URL: <http://bit.ly/BKNUH147-13>. [In Russian].
21. Kulchytskyi, S. (2021). Kondrashyn Viktor Viktorovich. In *Encyclopedia of the History of Ukraine. Additional Volume 2*. Kyiv: Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. Preprint. [In Ukrainian].
22. Moscow Mayor's Office Agreed to Commemorate the Victims of Mass Famine in the USSR. (2019, November 28). *Interfax*. URL: <https://www.interfax.ru/moscow/686004>. [In Russian].
23. Museum and Memorial to Fridtjof Nansen. (2017, October 11). *Mega-Marx*. URL: <http://megamarx.ru/21935/>. [In Russian].
24. Nadyozhnenskoe Rural Settlement. History of the Founding of Nadyozhnaya Stanitsa. *Otrdnaya.RU*. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-14>. [In Russian].
25. Nesterova, A. (2020, November 19). A Monument to the Victims of Political Repression, Hunger and Wars Was Unveiled Today in the Village of Sovkhoznoye. *Kuban Star*. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-15>. [In Russian].
26. Monument to the Polar Explorer and Savior of the Starving Nansen Unveiled. (2017, October 17). *SaratovBiznesKonsalting (SarBK)*. <http://bit.ly/BKNUH147-16>. [In Russian].
27. Otrado-Olginskoe Rural Settlement. *Wikipedia*. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-17>. [In Russian].
28. Monument to the Victims of the Holodomor and Repression in the Village of Novoshcherbinovskaya. Presentation for the Lesson of Kuban Studies. On the 80th Anniversary of the Holodomor in the Kuban. (2013). URL: <https://en.ppt-online.org/444110>. [In Russian].
29. Monument to the Victims of the Holodomor and Repression: Krasnodar. In *Monuments to Victims of Political Repression in the Territory of the Former USSR. Compiled by the Sakharov Center*. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-18>. [In Russian].
30. Monument to the Victims of the Repression and Holodomor. In *Monuments to Victims of Political Repression in the Territory of the Former USSR. Compiled by the Sakharov Center*. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-19>. [In Russian].
31. Monument to Villagers Who Died from the Famine in 1933: Otrdnno-Olginskoe. In *Monuments to Victims of Political Repression in the Territory of the Former USSR. Compiled by the Sakharov Center*. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-20>. [In Russian].
32. Monument to Villagers Who Died from the Famine in 1933: Malaya Serdoba. In *Monuments to Victims of Political Repression in the Territory of the Former USSR. Compiled by the Sakharov Center*. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-21>. [In Russian].
33. The Memory of the Irklievites Who Died of Hunger Was Immortalized in the Cross. (2020, March 30). URL: <http://bit.ly/BKNUH147-22>. [In Russian].
34. The List of Cultural Heritage Objects (Historical and Cultural Monuments) Located on the Territory of the Krasnodar Krai: Appendix to the Law of August 17, 2000 No. 313-KZ "On the List of Cultural Heritage Objects (Historical and Cultural Monuments) Located in the Krasnodar Krai". *PRAVO TECH*. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-23>. [In Russian].
35. Personal Website of Igor Smilevec. URL: <http://smil.ucoz.ru/>. [In Russian].
36. A Veneration Cross in Memory of the Victims of the Holodomor of 1932-1933 in the Zhuravskaya Stanitsa. *Virtual Korenovsk*. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-24>. [In Russian].
37. [The Opening of a Monument]. (2014, April 4). *Progorodsamara*. <http://bit.ly/BKNUH147-25>. [In Russian].
38. [Fundraising]. (2014, January 29). *Samara Web Journal "Drugoi Gorod"*. <https://drugoi Gorod.ru/nansenmonument/>. [In Russian].
39. Rozhkov, A. (2009). "Mice ate People...": Memory of the Famine of 1932-1933 in Responses to the Publications of I.I. Alekseenko. In N. Bondar', O. Matveeva (Eds.), *Proceedings of Scientific Practical Conference "Historical memory of the People of Southern Russia about Famine of 1932-1933"*. Krasnodar: Plexanovec. Pp. 48-57.
40. Russia. List of Monuments and Commemorative Signs. In *Monuments to Victims of Political Repression in the Territory of the Former USSR. Compiled by the Sakharov Center*. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-26>. [In Russian].
41. Sablina, T. (2018, March 22). Museum of Famine. *LiveJournal*. URL: <http://bit.ly/BKNUH147-27>. [In Russian].
42. Slaviansk on Kuban, Pobedy Street, Monument to the Victims of Famine. *All Houses of Russia*. <http://krasnodar.vsedomarusii.ru/house/41392>. [In Russian].
43. Taranenko, A. (2010, November 24). The Secret famine of 1933. Open Letter to the President of the Russian Federation. *textarchive.ru*. URL: <https://textarchive.ru/c-1508892-pall.html>. [In Russian].
44. Taranenko, A. (2010, November 11). On the Revival of the Cossacks and the Historical Memory of the People. *Personal Website of A. Taranenko*. URL: <http://alfetar.narod.ru/index/0-8>. [In Russian].
45. Shilonosova, N. (2018, February 9). Hell in Heaven. How Thousands of People Starved and Died in the 1930's in the Kuban. *Yugopolis*. <https://www.yugopolis.ru/articles/ad-v-rayu-109508>. [In Russian].
46. Yuzhakova, T. (2017, October 05). We Went to the "Well-fed" Land. Monument to Holodomor Victims Erected Behind Merekai Village. *Perm krai*. <http://bit.ly/BKNUH147-28>. [In Russian].
47. Kaminsky, A. (Hrsg.). *Erinnerungsorte an den Holodomor 1932/33 in der Ukraine*. Berlin: Leipziger Universitaetsverlag, 2008.
48. Koka-Lermont. (2017, March 23). An Interesting Fact in the Context of the Rapid Growth of the Russian Patriotism. *LiveJournal*. <http://bit.ly/BKNUH147-29>. [In Russian].

Надійшла до редколегії 15.12.20

T. Boriak, PhD, Doctoral Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

MEMORIAL SIGNS TO VICTIMS OF 1932-1933 FAMINE IN RUSSIAN FEDERATION: REGIONAL, CHRONOLOGICAL AND IDEOLOGICAL LEVELS OF THE POLITICS OF MEMORY

The article analyzes official politics of memory of the Russian Federation regarding commemoration of famine victims from the beginning of 1930s. The research allows to get data of the Russian case that later can be compared with the data of the Ukrainian case. Analysis of politics of memory of the Russian state toward victims of the artificial famine has proven that Kuban' is an unconditional leader among the Russian regions where memory about those events is still alive: about 20 of monuments have been revealed. To the contrary, only one village outside Kuban' (i.e. other grain-producing regions of the Russian soviet republic) has one monument and one cross on a local cemetery. Such amount of memorial sites devoted to the victims of 1932-1933 famine contradicts thesis of the Russian historian V. Kondrashyn. He states that every Russian village still keeps memory about the given above famine. Therefore, the author tried to figure out what official politics of memory is behind creation of memorial space devoted to famine victims. Official politics of memory of the Russian state has put narrative on "the Great Victory" in the WWII in the foundation of contemporary state- and nation-building. The research has proven that this politics of memory influences articulation and reflections by the historians of 1930s events directly. On the other hand, narrative found in the informational space of the RF, indicates inability to break off with the soviet concept on history. This concept obviously has left no space for artificial famine organized by the top authorities. Finally, the research has proven that the researchers of local Kuban' history realize marginal status in the RF of both famine victims commemoration and historical studies on the topic, as well as marginal and poor presence of the famine of 1932-1933 in collective memory of Russians. Still, despite this being the case, Russian historians reproach their Ukrainian colleagues for politicization of the topic and an attempt to commemorate their "dead" out of victims of the "common tragedy" of both "brotherhood" nations.

Keywords: famine of 1932–1933, monuments, historical memory, commemorative practices, Russian Federation, Kuban'.